

Çoxəsrlik tədqiqat tarixinə malik linqvistika özünün bir çox problemlərinin həlli ilə bağlı kifayət qədər əhəmiyyətli əməllərə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı burada günümüzə qədər öz həllini tapmamış və bu səbəbdən də ciddi mübahisələr obyektı olmaqda davam edən məsələlərin olması da nəzər-diqqətini cəlb etməkdədir. Dilçilikdə bu kimi mübahisəli məqamlardan biri də sözdüzəltmə məhfumu ilə bağlıdır, desək yanılıyıq.

Adi halda sözdüzəltmə məhfumu ilə bu və ya digər dildə sözlərin yaradılması qaydaları və bu qaydaların öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi nəzərdə tutulur. Ümumi halda sözdüzəltmə məhfumu ilə bu və ya digər dildə sözlərin yaradılması qaydaları və bu qaydaların öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi nəzərdə tutulur və ümumi planda bu cür yanaşma doğru hesab edilsə də, praktiki olaraq o, tədqiqatçıya sözdüzəltmə barədə çox da geniş bilgi vermir.

Fikrimizcə, ərəb dilində sözdüzlətmə özünəməxsus və unikal xüsusiyyətlər kəsb etməklə sintaksisin ən maraqlı məsələlərindən biridir və leksik – semantik təzahürün *nəht* və ya *ən böyük sözdüzlətmə* adlanan bölməsi isə olduqca maraq doğuran bir məsələdir. Bu mənada müasir müəlliflərdən İraqılı dilçi Mahmud Şükri Əl-Əlusinin mövzu ilə əlaqədar «كتاب النحت و بيان حقيقة و نبذة من قواعد» kitabının adını xatırlatmaq istərdik [1, 140]. Müəllif əsərində qeyd edir ki, “nəht, əslində ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığının sonuncu növü olan «əl-istiqaq əl-kubbar» vasitəsi ilə yaranan sözlər, onların düzləlmə üsulları və qanunauyğunluqları haqda mövcud olan maddələrin məcmuyudur”.

Yeri gəlmişkən, söz və söz birləşmələlərinin ifadə tərzı və onların ecaz prinsıplərını asanlaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra «nüfuz sahibləri» olan ərəb müəllifləri ən azı iki sözdən və ya tam bir cümlədən bir söz yaratmağa cəhd etmişlər ki, bu da sonralar xalqın şüur «süzgəcindən» keçərək dildə ən böyük sözdüzəltmənin bir və ən sonuncu növü kimi təsbit olunmuşdur.

Belə ki, məsələn, *هجرة، طعنة، واحة، صطوق، زهرة، نحلة، عطة، تأخير، دغدغة، بحلة، تأخير، زهرة، نحلة، عطة، صطوق، واحة، طعنة، هجرة* s. kimi vahidlər söz yaradıcılığı nümunələrindən olsalar da, nəht deyil, digər bir dil hadisəsi olan səs təqlidi (allitrasiya) vasitəsilə əmələ gələn leksemlərdir [2, s. 267].

Qeyd edək ki, Sələbədin iqtibas gətirən Cəlaləddin Əs-Suyuti («Əl-Muzhir əsəri»), ona da əsaslanan Əl-Əlusi mövzu ilə əlaqədar bir məsələdə tamamilə həmfikirdirlər ki, ərəb ədəbi dilində nəhtə əsaslanaraq yaranan sözlər *سجلة*, *هيلة* və bu kimi xarakterli söz və ifadələrdir.

Süyuti məsələ ilə bağlı fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirərək əsərində nəht və onun növlərinə həsr olunmuş xüsusi bir fəsil ayırmış və ismi nəhtë dair artıq qeyd olunduğu kimi عبد القيس، امرى القيس، عبد الدار kimi xüsusi adlardan müvafiq olaraq، امقسي، عبرى، عقسى، بنو العنبر nümunələrinin davamı olaraq «بنو العنبر» qəbiləsindən qaynaqlanan «بلعير» ismini، «تيم اللات» tayfasının adından əmələ gələn «تيملی» nisbi sifətlərindən və onların etimologiyasından da söhbət açır. Həmçinin müəllif bu kimi vahidlərin düzəltmə olub-olmaması barədə dilçilərin fikir ixtilafi ilə qarşıladığı ثلاث، ثنى، موحّد، أحد، معشر، مثلث، عشر tipli sözlərə də münasibət bildirmiş və onların nəhtdən olmadığı qənaətindən bəhs etmişdir [2, s. 79].

Cəlaləddin Süyutinin «بلوغ الأرب في أحوال العرب» kitabına münasibət bildirərək nəht haqqında yazdığı «ərəb dilində sözlərin qəliblərə salınmasında elə bir özünəməxsus cəhətlər vardır ki, o nitqimizdə məcburən işlətməli olduğumuz xarici sözlərdən kəskin şəkildə fərqlənir və bu iki bölmə arasında ciddi bir sərhəd qoyur ki, bu da nəhtin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir... fikirlərinə müasir müəlliflərdən olan Mahmud Şükrü Əl-Əlusi qeyd edir ki, «ərəb dili tərz və ifadə olunma üslublarına görə dillərin ən gözəli və mükəmməlidir» deyərək ana dilinə böyük hüsn-rəğbətini ifadə edən Süyutinin daha sonra Əhməd İbn Fərisin mövqeyini dəstəkləyərək, vurgulayır ki, nəht bir tərəfdən «dəbdəbə», dilin fəvqəladə imkanlarının realizasiya imkanlarının təcəssümü hesab olunsada, digər tərəfdən

158

sırf ehtiyacdən doğaraq real zərurətin inikasıdır.

Beləliklə, Süyutinin nəht hadisəsi ilə bağlı görüşlərinin xülasəsinin aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasını təklif edən Mahmud Şükrü Əl-Əlusi bildirir ki,

- nəht ən böyük iştiaqın - الاشتقاق (yeri gəlmişkən, ona qədərki müəlliflər nəhti heç də əl-iştiaq əl-əkbərdən olduğunu hesab etmirdilər - G.M.) təzahürlərindən biri və ən inkişaf etmişidir. Buna bariz nümunə لا حول ولا قوة إلا بالله ilahi kəlamından düzələn مَحْوُفَةٌ məsdəri və ya rübai köküdür.

- Nəht simai və qeyri-ixtiyari vəzn və qəliblər məcmuyu olmayıb, əksinə, sabit olaraq qiyasi formullara əsaslanan bir konsepsiya və söz yaradıcılığı təzahürü və hadisəsidir.

Yeri gəlmişkən, ərəb dili və onun tarixi təşəkkülü ilə bağlı dəyərli əsərlərin müəllifi görkəmli Misir dilçisi, ədibi və ictimai-siyasi xadimi Əhməd Teymur (1871-1930) özünün «تصحيح لسان» (تظهير المذاهب الأربعة), «تصحيح لسان» kimi əsərlərində ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı və iştiaq, eləcə də nəht məsələlərinə toxunmuş və xüsusilə adçıqəkilən təzahürlə bağlı fundamental əsəri olan «السماع والقياس» kitabında İbn Cinninin «شرح ديوان الحماسة», digər bir orta əsr mütəfəkkiri Xətib Təbrizinin «شرح ديوان الحماسة», eləcə də Suheylinin «الروض الأثف» kitablarını araşdırıb təhlillər aparmaqla münasibətini misallar əsasında bildirmiş və fikrimizcə, nəticə etibarilə bu fikirlər elə iraqılı dilçi alim Mahmud Şükrü Əl-Əlusin təklifləri ilə eyniyyət təşkil edir.

Məsələ burasındadır ki, cəmiyyət həyatının tələbatı, elm və texnikanın tərəqqisi, istehsalat amillərinin durmadan artması, insan zəkasının inkişafı mütəmadi olaraq yeni sözlərin yaranmasını tələb edir. Və bu mənada dilin lüğət tərkibi artır, inkişaf edir və dəyişir və dildə fasiləsiz olaraq yeni sözlərin meydana gəlməsi prosesi gedir. Yeni sözlərin əsas hissəsi əvvəlki sözlərdən düzəltdiyi halda, az bir qrup sözlər də dildə mövcud olan sözlərlə əlaqəsi olmadan tamamilə yeni şəkildə əmələ gəlir və ərəb dili də bu mənada istisna deyildir.

Dilin lüğət tərkibinin məhz düzəltmə və mürəkkəb sözlər əsasında zənginləşməsi ilə bağlı çoxsaylı misallar gətirmək mümkündür. Düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində sanki spiralvari bir reaksiya baş verir və hər bir düzəltmə və ya mürəkkəb söz yeni bir sözün və ya sözlərin yaranmasına səbəb olur.

Bir anlığa düzəltmə sözlərin əvvəlki sözlərlə heç bir əlaqəsi olmadan yarandığını təsəvvür etsək, onda dilin nə qədər çətinləşməsinin və bəlkə də, orada yaranan sözlərin böyük həcmə malik olması səbəbindən dilin öyrənilməsinin qeyri-mümkün olduğunu hiss edirik. Dildəki sözlərin əvvəlki sözlərin bazasında artırılması və genişləndirilməsi isə böyük miqdarda qüvvəyə qənaət etmək, dildən istifadənin asanlaşdırılması kimi böyük praktiki rahatlıq yaratmağa səbəb olmaqla yanaşı, həm də dildə bir-biri ilə bağlı olan sözlərin həyatda da bir-biri ilə əlaqədar olan məfhumları bildirmələri ilə bağlı digər geniş üstünlüklərə malikdir.

Beləliklə də, dildəki sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi real predmetlər və mövcud hadisələr arasındakı əlaqəni əks etdirməkdə mühüm rol oynayır, desək əsla yanlışdır. Bunun nəticəsində də hər bir yeni düzəltmə söz insana, təkcə öz ifadə etdiyi mənanı bildirmir, eyni zamanda nə ilə əlaqədar yaranması və bu kimi digər məsələlər barədə də məlumat verir.

Bəs sözlər hansı “materiallar” əsasında yaranır və bu mənada dillər arasında nə kimi oxşarlıqlar və fərqliliklər mümkündür? Qeyd edək ki, hər hansı bir dilin morfeim adlanan xüsusi elementləri (bu mənada ərəb dili istisnadır !!!!) mövcuddur. Morfeimlər – hər kəsə hələ məktəb illərindən məlum olan köklər, önlüklər, şəkilçilər və söz sonluqlarıdır, daha doğrusu fleksiya. Sözün “materialları”nı dilin sözdüzəltmə materialları (şəkilçilər və önlüklər), habelə sözün kökü və əsası təşkil edir. Onların müxtəlif, lakin ciddi qanunlara tabe olan, tam müəyyənləşdirilmiş birləşmələri yolu ilə hər hansı bir dildə yeni sözlər əmələ gəlir.

Dilçilər morfeimi dilin ən kiçik vahidi kimi müəyyənləşdirmişlər ki, bunu necə başa düşməliyik? Fikrimizcə, bununla o nəzərdə tutulur ki, morfeim dildə olan bütün vahidlərdən (məsələn, söz, cümlə) ən kiçiyidir. Əgər biz onu daha kiçik hissələrə bölsək, onda mənası olan hissələr əldə edə bilmərik. Doğrudan da morfeimlər elə kiçik (bir və ya daha artıq) səslərdən ibarətdir ki, onlar sözdə heç bir müstəqil mənaya malik deyildir. Beləliklə də, qeyd etmək lazımdır ki, morfeimlər-kök, şəkilçi və önlüklər sözün tərkibində müəyyən əhəmiyyətə malik hissələrdir ki, flektiv dillər ailəsinə ən bariz nümunə olan ərəb dilində bu kimi hallar yox səviyyəsindədir.

Aydın şəkildə sezmək olur ki, morfeimlər heç bir müstəqil mənə daşımayan bir və ya bir neçə səsdən ibarətdir. Görəsən, biz nəyə görə sözlərin morfeimlərdən təşkil olunduğunu iddia edirik? Axı sözlər də morfeimlər kimi səslərdən ibarətdir və ola bilsin, elə məhz sözlər yeni söz əmələ gətirən “dil materialları”dır?!

Məsələ burasındadır ki, sözlərin tərkibindəki morfeimlər və səslərin rolu müxtəlifdir. Morfeimlər – dildə mövcud olan elə hazır materiallardır ki, onlardan bilavasitə sözlər əmələ gəlir və sözün tərkibindəki morfeim və sözlər arasındakı fərqi daha dolğun hiss etmək üçün belə bir sadə misal çəkək ki, *əgər ev tikmək üçün hazır kərpiclərdən istifadə edilsə, həmin kərpiclər də öz növbəsində bir sıra müxtəlif materiallardan ibarətdir*. Bu misalı sözlərin əmələ gəlməsinə tətbiq etsək, görürük ki, həqiqətən də sözləri əmələ gətirən hazır morfeimlər öz növbəsində müxtəlif səs və səs birləşmələrindən əmələ gəlmişdir.

Məqaləmiz konkret olaraq ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı olduğundan, irəlidə görəcəyimiz kimi, bizi bütün morfeimlər içərisindən daha çox sözdüzəltmə morfeimləri olan şəkilçilər və önlüklər maraqlandırır ki, sami dillər içərisində bu dil ailəsinin ən spesifik xüsusiyyətlərini özündə cəm edən ərəb dilində bu hal istisnadır. Çünki, məhz onların köməyi ilə dildə mövcud olan sözlərdən yeniləri düzəlir.

Sözdüzəltmə morfeimləri haqqında bilgilər hər bir insanın qavradığı morfeimlərdən təşkil olunmuş sözlərin başa düşülməsinə yardım edə bilərsə və bu kimi bilgilər insana, lazım olan sözlərin məlum morfeimlərdən düzəldilməsinə imkan verirmi? Belə ki, nəyisə təhlil etmək və bu mənada sözləri konkret hissələrə bölmək sintez

prosesinin özündən xeyli asandır.

Beləliklə də, hər hansı bir sözün tərkib hissələrini, onun quruluşunu bilməklə biz, tanış olmayan və əvvəllər heç zaman eşitmədiyimiz sözlərin mənasını başa düşə bilirik. Onu da qeyd edək ki, sözdüzəltmə morfemlərini bilmək digər mühüm bir məsələdən ötrü – savadlı və qüsursuz yazmaqdan ötrü tələb olunur.

Sözdüzəltmə morfemlərinin öyrənilməsi imkanlarını nəzərə alan alimlər sözlərin düzülüşünü əlifba sırası ilə, lakin sözün əvvəlindən deyil, sonundan olmaqla düzən alimlər əks lüğətlər adlanan lüğətlərin (məsələn, 1958-ci ildə Berlində H.H. Bielfeldt tərəfindən çap etdirilmiş rus dilinin əks lüğəti) tərtibinə də girişmişlər. Bu cür lüğətlərdə, əsasən, eyni şəkildəli sözlər toplusu bir - birinin yanında yerləşdirilir ki, bu da dediklərimizə bariz birmisaldır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, hər hansı bir dildə "sözdüzəltmə materialı" olaraq kök, şəkilçi və önlüklərdən istifadə olunsa da, dildə mövcud olan bütün şəkilçi və önlüklər *sözdüzəltmə materialı* kimi istifadə olunmur və müəyyən tarixi mərhələdə dildə elə sözdüzəltmə morfemləri əmələ gəlir ki, onlara dildə mövcud olan sözlərin tərkibində rast gəlmək mümkün olsa da, onlar yeni sözlərin əmələ gətirilməsində iştirak etmir və ya edə bilmir. Məhz buna görə də dilçilikdə iki növ morfemlərə rast gəlmək mümkündür: sözdüzəltmədə fəal iştirak edən məhsuldar morfemlər və yeni sözlərin əmələ gətirilməsində artıq iştirak etməyən, lakin sözün tərkibində müəyyən məna kəsb etməsilə seçilən *qeyri-fəal*, *passiv* morfemlər. Onu da qeyd edək ki, bəzi hallarda, önlüklər də sözdüzəltmə imkanlarına görə *passiv* ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. محمود شكري الألوسي «كتاب النحت وبيان حقيقته وخلاصة قواعده»، بغداد، 1988، 142 ص.
2. الأنصاري، إين هشام المصري، مغنى اللبيب عن كتب الاعاريب. القاهرة: الإدارة العامة للمعجمات وإحياء التراث، الجلد الأول، 1992، 334 ص.
3. التعالي، أبو منصور عبد الملك بن محمد. فقه اللغة وسر العربية. بيروت: دار الجيل، 1997، 456 ص.
4. https://www.alukah.net/personal_pages/0/49998/كتاب-النحت-وبيان-حقيقته-ونبذة-من-قواعده

Açar sözlər: ərəb ədəbi dili və ləhcələri, əl- ishtıraq əl- kubbar, çətin ifadə və ibarələrin qısaldılması

Ключевые слова: арабский литературный язык и диалекты, аль-иштикак аль-куббар, сокращение сложных выражений и словосочетаний.

Key words: literary Arabic language and its dialects, al-ishtıraq al-kubbar, abbreviation of complex expressions and phrases.

Мнения современных авторов об аль-иштикак аль-куббар или самое большое словообразование

الاشتقاق الكبير в арабском языке

РЕЗЮМЕ

На наш взгляд, словообразование в арабском языке является одним из наиболее интересных вопросов синтаксиса в силу своих своеобразных и уникальных особенностей, а очень интересным вопросом является раздел лексико-семантического проявления, называемый **нахт** или *самое большое словообразование* الاشتقاق الكبير.

В этом смысле, хотелось бы упомянуть название книги иракского лингвиста Махмуда Шукри аль-Алуси «كتاب النحت و بيان حقيقته و نبذة من قواعده». Автор отмечает в своей работе, что «Нахт фактически представляет собой сборник существующих статей о словах, созданных посредством «аль-иштикак аль-куббар», который является последним типом словотворчества (словообразование) в арабском литературном языке, способах их образования и закономерностях."

Здесь же автор говорит о приемах, которые арабы вольно и невольно составляют в слове иджаз (когда говорят иджаз означает إيجاز, этот термин, упомянутый здесь, не следует путать с عيجاز - Г.М.) и отмечает, что интеллигентные арабы - это своего рода сложное выражение своих простых соотечественников, хвалил и соотечественников и, «обеспечивая» сокращение фраз, и выражать слова и сочетания, считающиеся более актуальными в общественной жизни и повестке дня.

Opinions of modern authors about al-ishtıraq al-kubbar or the largest word

الاشتقاق الكبير in Arabic

SUMMARY

In our opinion, word formation in Arabic is one of the most interesting issues of syntax due to its peculiar and unique features, and a very interesting issue is the section of lexical-semantic manifestation called **nakht** or the largest word formation الاشتقاق الكبير.

In this sense, we would like to mention the title of the book by the Iraqi linguist Mahmoud Shukri al-Alusi, "The History of the Islamic Language in the Middle East". The author notes in his work that "Nakht is actually a collection of existing articles on words created through "al-ishtıraq al-kubbar", which is the latest type of word creation (word formation) in the Arabic literary language, the methods of their formation and patterns." Here the author talks about the techniques that Arabs voluntarily and involuntarily compose in the word *ijaz* (when they say *ijaz* means إيجاز, this term mentioned here should not be confused with عيجاز - G.M.) and notes that intelligent Arabs are a kind of complex expression of their simple compatriots, praised and compatriots and, "providing" abbreviation of phrases, and express words and combinations considered more relevant in public life.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva